

Hårkullorna på Sollerön

En sommar i mitten av 1920-talet lade bengtsarvsborna märke till en medelålders timid och skäggprydd man i oklanderlig kostym, stärkkrage och promenadkäpp som spatserade runt i byn. Mannen växlade ibland några ord med folk som han stötte på, men mestadels gick han och betraktade naturen, filosoferande över de ting som kom under hans ögon. De flesta bybor såg nog på mannen med en viss skepsis, och en smula nedlåtande fälldes en och annan kommentar om denne herrskapskarl, som gick omkring till synes utan att utföra något nyttigt, men som ändå inte höll sig för god att samtala med folk. Byfolket var vana vid herrskap som bodde i villorna i backen invid ångbåtsbryggan men trots detta var det många som såg ned på honom och ansåg honom ”konstig”.

Det var folkskolläraren och författaren Lars Lunell som denna sommar vistades i en av villorna vid ångbåtsbryggan. Lunell var född i Malung år 1858 och utbildade sig till folkskollärare och undervisade sedan huvudsakligen i Gagnef och Mockfjärd. Han hade dock en del vikariat i Ovensiljan och lärde sig under denna tid att älska Siljansbygden. Detta framgick också av hans författarskap, där han skildrade landskapet på ett känslofullt sätt. Han skrev också en del sånger och av dessa är nog ”Vid Siljan är mitt hem” den mest kända. Den tonsattes och blev mycket populär i USA, framför allt bland emigrantättlingar.

Under sin vistelse på Sollerön samlade Lunell intryck och fakta som inspirerade honom till den kanske mest bekanta av hans böcker, nämligen

gen ”Från Siljans sagoland”. I boken skildrar Lunell bl a historien om Glädjas Karin, den vackra hårabetskullan från Sollerön, som begav sig ut på arbetsresor och lämnade sin hjärtevän Skeri Mats där hemma. Hon for utomlands och sålde sina hårabeten och begav sig ända till Ryssland, där en ädling förälskade sig i henne och hon glömde sin Mats. En tragisk och sentimental berättelse rullas upp, historiskt riktigt underbyggd och med intrigen förankrad i den byggd och natur som Sollerön och Dalarna kunde bjuda på.

Lunell fann en bakgrund till historien på Sollerön och troligen träffade han människor som kunde förtälja om hårabeten och andra bisysslor i en karg och svår försörjningssituation i gången tid. Det fanns många tragiska öden att berätta om under sådana arbetsresor till andra länder.

Ägodelningen i Ovansiljanssocknarna skapade en överbefolkning som tvingade till utvandring och arbetsresor från många hemman, som inte kunde skapa tillfredsställande försörjning för sina oftast rikliga barnkullar. Hantverk och handaslöjd gav goda tillskott i trängda lägen med missväxt med åtföljande undernäring. Konkurrensen om olika hantverk skapade ett slags naturligt urval, skilda byar och socknar hade sina speciella alster som försåldes utom orten. Venjansborna laggade kärl, i Oxberg tillverkades vävskedar, i Östnor gjordes klockor och gjöts mässing, Våmhus hade sina spånkorgar och hårabeten som specialité, Nusnäs tävlade med våmhusborna om bästa spånkorgar, men började efterhand snida trähästar (som sedan utvecklades till den numera riskbekanta dalahästen). På Sollerön byggdes förträffliga båtar (se artikel i Sool-Öen 1988) och i viss mån gjordes även här en del laggkärl.

Ganska okänt tycks vara, att Sollerön konkurrerade med Våmhus om vackra hårabeten. Numera finns dock hårkullorna nästan uteslutande i Våmhus och broscher, klockkedjor, armband m m antas komma därifrån. Lars Lunell som nämndes inledningsvis, fick dock sina impulser från Sollerön, grundade på berättelser och kontakter med folk på ön som kände till hårabeten och upplevelser i samband med arbetsresor. Det fanns en muntlig tradition som han hämtade sina uppgifter från. Detta styrker att det funnits goda hårabetskullor även på Sollerön.

För ett antal år sedan fick jag en klockkedja av mor, ett vackert och skickligt utfört hårabete i brunt hår – enligt mor Amusull Stina var det hennes ’tjugoårshår’. Hos Mats Anders Nilssons familj (förra fjärdingsmannen på Sollerön) och så även hos Arthur Matz – bägge härstam-

mande från Matsgården i Bengtsarvet — finns hårarbeten. Enligt fjäringsman Mats Anders hade hans mor Mats Mejt Larsdotter, gift med smeden och brödkavelsvarvaren Mats Nils Matsson, under sin aktiva tid gjort hårarbeten. Troligen deltog även ogifta systemen Mats Anna Larsdotter i dessa arbeten. Efter Mats Mejt hade sönerna Anders, Jannes och Albert fått hennes arbeten och dessa har sedan i sin tur hamnat hos respektive arvingar.

Detta faktum gav stöd åt antagandet att hårarbeten i viss utsträckning hade tillverkats på Sollerön men att konsten så småningom kommit att falla i glömska. Hur omfattande var hårarbetet på ön och fanns ytterligare belegg för att det förekommit? Att konsten hamnat helt i skuggan av Våmhus-kullornas hantverk är ställt utom allt tvivel.

Karin Stunis i arbete vid sin kedjeställning, som exakt liknar de som användes av hårkullorna från Våmhus.

Klockkedjan fann sin plats i västfickan på min sollerödräkt. Under en hantverksdag på hembygdsgården kom Stunis Karin från Bråmåbo fram och betraktade min klockkedja med intresse. Det framkom då, att hon själv hade lärt konsten av sin mormor redan under barnaåren. Vid ett besök hos Karin en höstkväll plockade hon fram sin kedjeställning med lod och andra tillbehör och under det att hon demonstrerade sitt arbete berättade hon hur hon lärt sig hårbete.

Bråmå Mejt Mattsson (Marit kallades hon också ibland) var hennes mormor, född 1836 i Rullgården i Bråmåbo och död i spanska sjukan 1918. Var mormodern lärt sig hårbetskonsten kunde Karin inte ge besked om, hon mindes inte att mormodern berättat om detta. Karins mor hette Bråmå Maria Johansson och var född i Göteborg men kom som 17-åring till Sollerön och gifte sig med Småsik Anders Olsson, Gruddbo, och blev bosatt i Bråmåbo. Maria var född 1870 och bodde i byn fram till sin död 1940.

Karin är född 1905 och uppväxt i Bråmåbo. Hon fick tidigt lära sig hårbete i hemmet. I skolåldern fick hon börja hjälpa mor och mormor med vissa detaljer. Hon minns att efter skolans slut på dagarna fick hon sätta sig vid köksbordet och reda ut hår som skulle användas. Folk kom till dem med stora papperspåsar fyllda med hår, som ofta var tovtigt och svårarbetat. De bästa bitarna togs till vara och resten kardades ut till spinning. Hårgarnet stickades det sedan strumpor av. Dessa strumpor var de varmaste och tåligaste som fanns och användes företrädesvis av karlarna i skogsarbete. Hårstrumporna var oöverträffade i slitstyrka och värmeförmåga. Det gick inte att blanda garnet med ullgarn för detta ”ät sig ur” och rent hårgarn var därför allra bäst.

Karin fick efterhand lära sig göra detaljer till broscher, armband, klockkedjor och andra smycken. Damklockkedjorna gjordes mycket långa och smala eftersom de bars runt halsen. De tillverkade även lösflätor som var mode efter sekelskiftet och kring första världskriget. Hårbetet var en extraförtjänst som de fick främst under den mörka årstiden. Jordbruket var ju huvudsysselsättningen och sommartid upptog detta större delen av dygnets ljusa timmar.

Det mesta som gjordes var beställningsarbeten. Folk lämnade sitt hår och beställde kedjor och smycken m m. Betalningen kunde variera något, men som regel fick de 1,25 kronor för en brosch eller klockkedja. En sådan kunde i bästa fall göras på en dag och dagpenningen stod alltså i

relation till denna summa. Det blev dock ett välkommet bidrag till den i övrigt magra försörjning som jordbruket kunde ge. Betalning skedde efter vikt och de använde därvid ett litet besman (bysmål) med indelning i "lod" (1 lod = 13,28 gram). Efter putsning och iordningställande stannade dock beloppet vid det nämnda. Karin kan inte minnas att de vid något tillfälle gick runt för att köpa upp hår, utan de hade fullt arbete med hår som lämnades vid beställningar. Detta kan tyda på att endast ett fåtal hårabetskullor var i verksamhet vid denna tid.

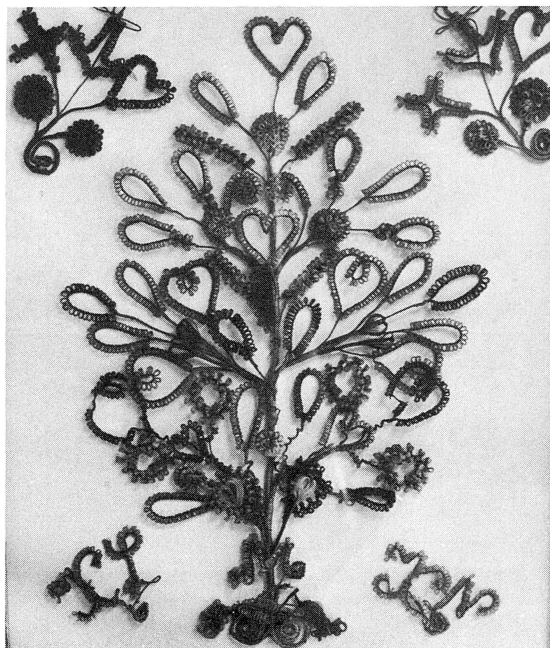
Åren efter 1920 skedde många förändringar i världen och det kom också ett nytt hårmode. Flickorna skulle ha shinglat och kort hår. Efterfrågan på hårsmycken upphörde nästan helt. Följden blev att verktygen

Kedjeställning (eller "hårbord") från Sollerön med 12 blylod, tillhör Karin Stunis, Bråmåbo.

lades åt sidan och kedjeställningen hamnade på någon vind. Karin gifte sig med Stunis Anders Andersson år 1925 och efter giftermålet sysslade hon inte med hårbete i någon omfattning alls. Jordbruket och djuren tog all tid, barn kom till världen och eftersom det inte fanns marknad för hårbetet mer, har hårbetsverktygen legat oanvända sedan dess.

Under det att Karin berättade, demonstrerade hon sin kedjeställning eller hårbord (hårställning) som hon också kallade det. Det är en rundad platta, konvex överdel med ett hål i mitten, avrundade kanter och stående på tre löstagbara ben. I hålet på bordets mitt finns en tyngd som drar ner arbetsstycket. Runt ställningen är hårslingor fästade i blylod, 3–4 cm långa, koniskt formade och avsmalnande och svängda upptill för att ge gott fäste för slingorna. Till broschmönster eller armband användes 12, 16 eller 20 hårslingor. Mönstret växer fram genom att hårslingorna kastas om, ställningen svänges runt efter hand och tyngden i mitten drar ner arbetsstycket. Hårslingorna hålls på plats av loden. En pinne an-

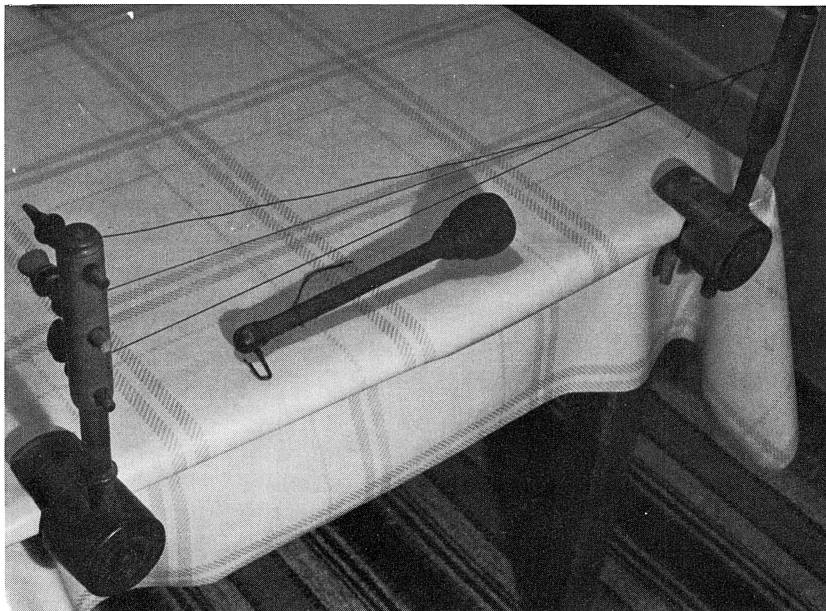
Hårbetstavla som tillverkats i Karin Stunis föräldrahem i Bråmåbo och av familjemedlemmarnas hår, med initialer, symboler för tro, hopp och kärlek samt snirklade krus i trädets utformning.

bringas i mittenhålet för att ge arbetsstycket en jämn och lagom smal rörform.

Karin visade ett av de bästa hårarbeten som gjorts på gården — en släkttavla med samtliga familjemedlemmars hår i snirklade initialer med krus i utformningen. Krusen utformade kring en stomme av ståltråd. I armband och kedjor gjordes även ”kolor”, bestående av en ring klippt ur en kartongbit. Näver användes tidigare till dessa ringar. I denna ring trädde hår som inte tvinnats till mönster, fästes, jämnades och blev till en slät prydnad som avvek från mönstret (se bild).

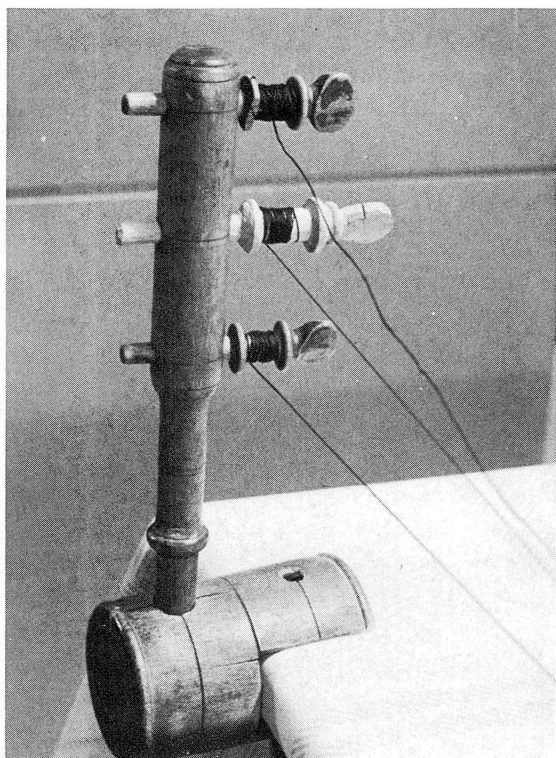
En tränställning för hårflåtor demonstrerades även av Karin. Den består av två ändstycken som skruvas fast vid bordet på lämpligt avstånd från varandra. I ena stycket finns tre fästskruvar och i den andra en vev, som snodde den träns, på vilken sedan löshår fästes till flätan (se bild). Även hårflåtor vägdes med lodbesmanet för att fastställa betalningen.

Karin minns även att det förr gick omkring ”judar” och köpte upp

Tränställningen vid köksbordet samt lodbetsman som användes vid uppvägningen.

hår. Vad slags folk det var är inte känt, men det kunde vara hela sällskap som åkte runt i affärer. Hela familjer kunde vara med och de färdades ofta med häst och kärra. De kallades allmänt för judar, troligen för sina affärers skull. Hon erinrar sig ett sådant besök en gång före första världskriget när hon hade långt och ljus hår. Detta ville de köpa av henne och erbjöd dukar och klänningstyg i byte. Hon vägrade dock envist och det långa håret fick mor sedan klippa av. Dessa omkringresande kom med sina väskor och knyten och ville ha husrum för både hästar och ungar. Det befarades med fog att de hade ohyra och det blev ofta tal om att de var lusiga, vilket de avvisade med harm när de tillfrågades därom.

*Detalj av träsställningen,
visande ena ändstycket
med de tre fästskruvarna.*

Hårarbetet pågick alltid i hemmet. De var aldrig tillsammans med andra och troligen var det inte vanligt att kvinnor på Sollerön kunde denna konst. Den enda som Karin minns, var Skinnar Karin Andersson, som kallades "Fjessa", och som var brovakterska på Lerön, där hon även hade ett café och bullbageri. (Sool-Öen 1976). Fjessa kom ibland och ville prata om hårarbete och lånade emellanåt något av mormor för tillverkningen.

Karin Stunis, eller "Småsik Kari" som hon i dagligt tal kallas (efter härstamning från soldaten Småsik, en av rotarna i Gruddbo), är troligen den enda som på senare tid sysslat med hårarbete på Sollerön. Sedan efterfrågan på hårsmycken upphört, har hon dock sin kedjeställning kvar i gott skick men har inte utfört något egentligt arbete på den under de senaste 50–60 åren. Döttrarna Maj-Britt, gift med Martin Jonasson, och Inger, gift med Hasse Johnsson, har inte lärt sig konsten efter henne. Maj-Britt minns att mormodern ofta satt med handarbete i hemmet men inte att det var hårarbete. Någon kursverksamhet i hårarbete tycks inte ha pågått på Sollerön vid något tillfälle.

Hårarbetskonsten tycks ha införts till Dalarna någon gång i början av 1800-talet. Ursprungligen kan den ha kommit från England eller Skottland, där det finns mycket gamla traditioner, förts över via handelsutbyte eller gästarbetande och etablerats som nödvändigt hantverk för avsalu. Hur hårarbetet kommit till Sollerön är inte känt men kan ha införts via kontakter i Våmhus, vars hårkullor gjorde långa arbetsresor. Under sådana resor knöts bekantskaper och utbyttes erfarenheter av skilda slag. Våmhuskullorna var välkända i Stockholm men det finns belägg för att de rest till Finland, Ryssland, Baltikum, Tyskland, Danmark och även England. Verksamheten tycks ha kulminerat i mitten av 1800-talet och hade sin egentliga blomstringstid fram till 1880. Den gav då goda förtjänster och Våmhus fick därigenom ett gott ekonomiskt tillskott genom att hårkullorna skickade hem pengar — uppgift finns att det kan ha rört sig om tusentals kronor som sändes till hemorten. Beräkningar har gjorts att i Våmhus fanns upp till två–trehundra kvinnor som sysselsattes med hårarbete när verksamheten stod på sin höjdpunkt. Även karlar var engagerade genom att de for runt och köpte upp hår, såväl hela hårpiskor som avkammat hår. Det var dock inte dessa uppköpare som Stunis Karin berättade om.

Hårbabet omfattade flera huvudgrupper:

- tagelringar, mest i vitt hästtagel som tillsammans med olikfärgade glaspärlor sattes fast på en stomme av näver. Dessa prydnadsringar försvann mer eller mindre på senare tid.
- löshår, d v s flätor, valkar, ”bubblor” o d.
- prydnader: fingerringar, armband, halsband, broscher, klockkedjor, hårblommor, örsmycken, hårnålsprydnader m m.

Skillnad i arbetssätt och metoder tycks inte ha varierat på Sollerön i jämförelse med Våmhus utan samma tradition i arbetet finns. Hårkullan Gerd Dahl, ättling efter den berömda Ada Rytter, demonstrerade en nästan exakt lika kedjeställning som den Karin Stunis hade i sin ägo.

Klockkedja som tillverkats av Mats Mejt Mattsson i Bengtsarvet.

Den konvexa träskivan roterade ovanpå ställningen så att arbetet smidigt kunde fortlöpa när skivan vreds runt medan hårslingorna snoddes om, fästade i sina blylod. Som regel fanns 8—10 långa hårstrån i varje slinga som knöts vid lodet genom en speciell teknik. Långt hår erfordrades eftersom skarvning inte kan ske. Grovt hår är inte alltid bäst säger Gerd, eftersom det är ganska stelt och svårarbetat. Håret skall helst inte vara behandlat på något sätt och absolut inte permanentat. Slingorna ordnas som regel fyra och fyra och snos runt efter mönstret. Sedan vrids överdelen av kedjeställningen och nästa gruppering av slingor vrids o s v. Tyngden i mitthålet drar arbetsstycket nedåt och pinnen eller stikan ger en konstant diameter. Efter hand växer mönstret fram och när slingorna arbetats till slutet, dras arbetsstycket loss sedan det först begju-

*Gerd Dahl, representant för
hårabets traditionen
Våmhus, demonstrerar
hårabete vid sin kedjeställ-
ning.*

tits med kokande vatten i ganska riklig mängd. Det blir då lätthanterligare för bearbetning.

Gerd Dahl för hårabets-traditionen vidare på ett förnämligt sätt. Släktskapet med Ada Rytta förpliktar. Ada stod för övrigt modell till den staty av Våmhusårkullen som finns vid servicehuset Hansliden. Adas farmor, Margareta Gullo, har varit med om arbetsresor bl a till Ryssland, berättar Gerd. Själv har Gerd representerat årkullorna redan vid 10 års ålder i samband med en förevisning på Rommehed. Sedan har demonstrationerna varit mångfaldiga, t o m i Tyskland på en där anordnad mäs sa. Till skillnad från Sollerön har i Våmhus pågått en livlig kursverksamhet under många år, vilket bidragit till att traditionen fortlever.

Efterforskning av årkullor på Sollerön har inte resulterat i namnuppgifter av nämnvärd omfattning. De enstaka som framkommit har födelseår under den tidsperiod som hårabetet hade sin största omfattning i Ovansiljan, d v s från första årtiondena av förra århundradet fram till åren efter sekelskiftet. De hårabetskullor som är kända på ön är:

Bråmå Mejt Mattsson, f 1836, Bråmåbo

Skinnar Karin Andersson, f 1847, Lerön, kallad "Fjessa"

Mats Mejt Mattsson, f 1861, Bengtsarvet

Bråmå Maria Olsson, f 1870, Bråmåbo

Småsik Karin Stunis, f 1905, Bråmåbo.

Hårabete som bisyssla tycks således ha varit av ringa omfattning på Sollerön. Att det förekommit i viss utsträckning är dock ställt utom allt tvivel men konsten har inte varit rotad i handaslöjdstraditionen på samma sätt som i Våmhus och Bonäs. En jämförelse med Våmhus socken är sammanhanget ofrånkomlig eftersom hårabetet där haft och fortfarande har den största omfattningen, såväl i Dalarna som landet i övrigt. Till skillnad från Våmhus har traditionen inte förts vidare på Sollerön, dock med ett undantag, nämligen Småsik Karin i Bråmåbo som alltjämt behärskar detta konstfulla arbete. Några egentliga hårabetsresor tycks inte ha förekommit härifrån. Förmodligen kan det dock ännu finnas bortglömda eller förstörda kedjeställningar och tränreds kap kvar på vindar och loft i gårdarna som kan erinra om ett svunnet konsthantverk som blygsamt blomstrat på ön vid sidan av den rika textila traditionen. Ens-

taka släktklenoder vittnar dock fortfarande om utövarnas skicklighet och goda handlag.

Författaren Lars Lunell har måhända hämtat huvuddelen av sitt material till sin bok från annat håll. Däröf vittnar de använda gårdsnamnen Glädje och Skeri, som inte finns på Sollerön men väl i Älvdalen och byarna runt Mora. Där är dock förekomst av hårarbetstradition inte så allmänt känd. Det fanns ändock goda grunder för riklig inspiration i ämnet på Sollerön och till hårkullan Glädjas Karins öde i boken "Från Siljans sagoland".

Helmer Nilsson